

Васіль Быкаў

...

...

«ДДД»

Аўтабіяграфічныя дадаткі да “Доўгай дарогі дадому”

1.

Лета, лецечка, лецейка...

Лета чакалася, марылася, набліжалася ў думках-мроях. А яно марудзіла, вясна доўжылася. Вясна таксама няблага, але ж – школа. Испыты-экзамены кожны год, за кожны клас. Ізноў жа – бяхлебіца, шчавель ды крапіва. Траўнікі, ад якіх баліць у роце.

Ды во нарэшце школа ззаду, падручнікі – на паліцу. Лес ужо апануўся ў лістоту, вакол зелена. Крыху кепска – бяз школы няма кніжак, чытаць няма чаго. Затое – воля і – возера. Наладжваем вуды. Кручкі здабылі загадзя, ёсьць пару з вушкамі, а то цяпер у крамах – толькі з пляскатымі канцамі. Тыя дрэнна трымаюцца ў валасянай, зьвязанай вузлякмі лесцы. Тую “леску” вяжам з валасоў, выдраных з хваста белай кабылы. На жаль, яна адна ў калгасе – белая. Бригадзір сварыцца... Але бригадзір увогуле добры. Антон Стрыжонак, і сварыцца ён нязлосна.

На рыбу я ўстаю на зары і – на возера. Вядома ж, Беля-

*Асобныя запісы
з «Дадаткаў...»
друкавалася
ў 2004 годзе ў газеце
«Наша ніва».*

коўскае (так мы яго зазем). Каб ня йсьці праз Саўчонкі, дзе нядобрыя рабяты (могучь пабіць), узьлязаю на гару ля Саўчонак-Гараняў, адтуль сыдзежкай праз алешнік да возера. Чарвякі тут жа, у беразе. Настае вялікая пільніца – я і паплавок, нічога больш не існуе. Першая паклёўка, кругі па вадзе. Але паклёўка – яшчэ ня рыбіна. Рыба клюе вельмі ашчадна, баючыся ці што. Сонца ўскочваецца над лесам, прыгравае плечы ў кашулі, а ў мяне толькі дзьве платвічкі. Да абеду, можа, чатыры. Мяняю месца, хаджу сюды-туды па беразе. Месцаў, здатных для рыбалкі, тут аднак жа няшмат, – усё трысьцёг, гарлачыкі. Бяда, калі адарвецца кручок. Бывае, што ён апошні.

Пад полудзень на бераг прыходзіць хто-небудзь з навакольных вёсак, мала знаёмы. Здала чую размову: хто то вудзіць? – Ды гэта Ладзімераў малец. З Бычкоў... Значыць, ведаюць. Але я ня ведаю, добра гэта ці не. Можа, лепш, каб ня ведалі. Бо, кажучь, вудзіць рыбу ня можна. Лавіць можна толькі дзяржаўным рыбакам. Я ж – не дзяржаўны.

Намокшы моцна зьнізу, нарэшце вылязаю з вады, адкасваю мокрыя штаныны. Хочацца есьці. Улоў мой – пяток платвічак і адзін акунёк. Панясу маме, хай сасмажыць.

Ускараскваюся на гару пад Саўчонкі. Тут у крайняй хаце жыве мой аднакласьнік Мішка Саўчанка. Але ён – нейкі чужы. Дружыць з іншымі хлопцамі.

Добра на возеры, але ж заўтра – на пасту. Падышла радоўка.

2.

Паста – мой самы нялюбы абавязак.

Радоўка прыпадае кожнага тыдня. Вёска невялікая, кароў няшмат. Статак пасуць па два пастухі на дзень. Гэты абавязак дапякае штогод – ад вясны да позьняй восені. Праўда, у школьную пару – толькі пасья заняткаў, а ўлетку – дзень цэлы. Ад зары да зары. Дужа не хацелася ўставаць рана, мама будзіла колькі разоў. Урэшце злязаў з сена ў паветцы, сонны выганяў кароўку. Колькі памятаю, была ў нас Акулярка, рабая, чорна-белая кароўка з плямамі, бы акулярамі, на вачох. Яна карміда сям'ю гадоў дзесяць. Скончыла свой век у вайну, калі яе забралі партызаны – на ўласны пракорм.

Пасьвіць жывёлу не было дзе – уся зямля была занятая пад культуры. Заставаліся парасьнікі, раўкі, пералескі. Трэба было бегаць і бегаць, каб не разбрыліся каровы. Трохі лягчэй рабілася, як пачыналі жаць-касіць – тады на пожнях і ржэўніку. Ногі былі ўсе паколатыя, балючыя. Раніцой (пад восень асабліва) дапякалі росы – сыцюдзёныя, золкія. Ад іх лыткі браліся болькамі. Доўга не гаіліся.

Улетку ганялі жывёлу на паўдзён. Тое дала гадзіны тры перадыху ад палявой гарачыні. А пасья зноў – у поле, да захаду сонца.

Бацькі ў той час – абодва на полі. Касьба, сушка, звозка сена. Затым – жаць. Бабы ў белых хусьцінках скрозь па полю. Снапы ставілі ў бабкі, так дасыхала збожжа. Звозіць сена даручалі старэйшым хлопцам – тое было цікава. Асабліва сядзець высокая і пазіраць адтуль на абшары. Але ж дарогі... Адночы і я пакіраваў канём з брыкай. Ды на павароце з дарогі ў вуліцу крута падвярнуў брыку і абярнуўся. Дужа спалохаўся. Бригадзір, аднак, ня лаяўся. Толькі болей мне таго не даручаў.

Улетку пасья пятага класа пасьвіў коні. Пасьвілі ўдвох з Ільюком, маім стрыечным братам, – мы ўдзень, а ягонь бацька, мой дзядзька Сьцёпка, уначы. Зноў рана ўставаць і ісьці куды ў дальняе поле – за Гаі ці ў Мамоны, дзе ўночы пасьвіліся калгасныя коні. Коні, вядома, не каровы, спутаныя і спакайнейшыя, але таксама кожны з норавам. Разбрыдуцца – пашукаеш. А то ўлезуць у пасевы, зробіць патраву. Патрава – то найгорш, бригадзір пагражае аформіць штраф і спагнаць з бацькі. Але ўдзень, як прыгрэе сонца, можна пасядзець у цяньку і

пачытаць кніжку. На полудзень па чарзе з Ільлюком ездзім конна – на якім-небудзь маладым каньку. Раніцай коней разбіраюць калгасьнікі – у плуг, барану, у калёсы і брыкі. Коні худыя, на кепскай пашы за ноч не напасьвіліся, мужчыны кураць і лаюцца. Дзядзька Сыдэпка лае мяне, што спазьніўся на зьмену. Але пакуль я знайшоў яго ў парасьніках, сонца паднялося высакавата...

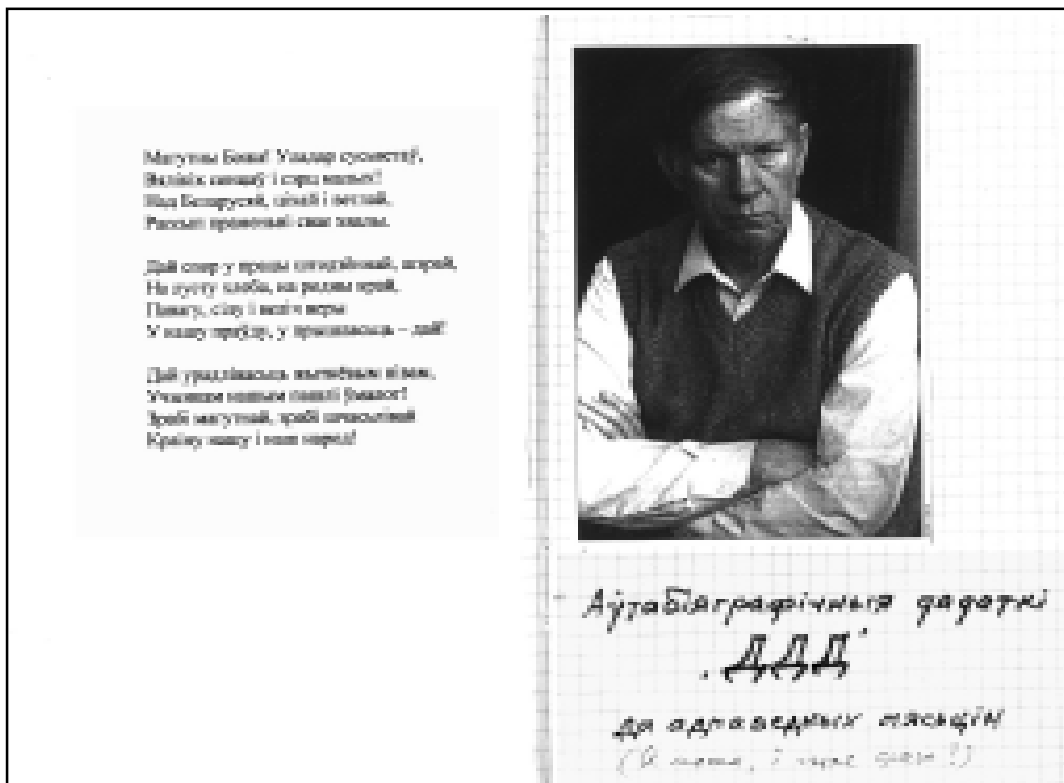
3.

Пасья сёмага класа пільнаваў сад у Астроўшчыне.

Астроўшчына – шляецкі фальварак, вёсачка ў шэсьць двароў. (Пасья іх зьвезьлі ў Бычкі, ліквідавалі Астроўшчыну.) Але тут вялікі стары сад – грушы, яблыні, вішні. Мне далі ружжо без патронаў, і я хаджу вакол і па садзе пільную. Вакол ціха, нікога няма, тады я сядваю ва ўтульнае месца пад клёнам, дзе пасья збудаваў шалаш, і – чытаю. *Памятаю, тою парой чытаць цікавага не было чаго – чытаў Салтыкова-Шчадрына. Але тое нецікава**. Упоўдзень, як калгасьнікі ішлі на полудзень, хто-ніхто з іх забягаў у сад. Мой абавязак быў – ня даць ірваць яблык. А як не дасі? Казаў: “Ня рві, дзядзька, а то падам сьпіс у кантору”. А той адказваў: “Ну калі падасі, дык і нарву. Тады ўжо ўсё роўна”. І рваў. Так што ўсё адно – ці падасі сьпіс, ці не, усё роўна нарве. А некаторыя яшчэ абяцалі спусьціць штаны ды [неразборліва] крапівой. Прыкрая была справа – вартаваць сад. Ледзьве дабыў да канца лета.

4.

У нас у вёсцы таксама быў сад. Садок, як звычайна яго называлі. Садок я любіў – з вясны, як ён быў у квецені, да восені, як пасьпявалі яблык. І асабліва грушы – вялікія фунтоўкі і спасаўкі. Спасаўкі высьпявалі да Спаса. Яшчэ да таго часу я з зямлі прыкмячаў, каторая дзе па сонцы сьпела найперш і ў зручны час узьлязаў

на дрэва. Смачныя былі грушкі. З яблыкаў смачны быў апорт – адно яго дрэва, але апорты ды іншыя сьпелі позна. Самай, аднак, позьнясьпелай расла ў кутку садка адна дзікая яблынька. Казалі, некалі гэты дзічок пасадзіў дзед, меўся прышчапіць лепшую, ды сьмерць не дала, застаўся дзічок, заўжды абсыпаны дробненькімі дужа кіслымі яблычкамі. Іх мы зьбіралі ўвосень і ссыпалі на гору ў падстрэшыша. Яны там мерзлі, але ўзімку давалі сок, які з содай пілі – нейкі дзівосны пеністы напой, што любіла мама. Тая яблынька, здаецца, і цяпер стаіць адна ў былым садку – старая, скручаная, зьнявечаная часам. Але яшчэ нешта родзіць – крыху знаёмых маленькіх яблычкаў. Іншых дрэўцаў ужо даўно няма.

Без гаспадароў сад нядоўга жыве.

5.

Неяк зімой у школьную пару я захварэў.

Вядома ж – прастуда. Ногі заўсёды мокрыя ў худых чаравіках, на плячах – сьвітка ды сарочка, пакуль дабяжыш да Кубліч, акалееш добра. А і ў школе халаднавата. Дужа кашляў, асабліва ўначы. Бацька лаяў: я ж казаў, ня бегай, сядзі лепш дома, дык трэба табе на лёд, у сьнежкі, зь дзеткамі. Цяпер во кашляй!

Як ужо добра зьлёг, з тыдзень не паднімаўся, бацька прывёз з Кубліч фельчара Дашкевіча. Той паслухаў грудзі праз трубку, сказаў ляжаць, на двор не хадзіць. Выпісаў мікстуру ад кашлю. Так я праляжаў, мабыць, з месяц. Бы нічога не балела, але кашаль біў няшчадна, у грудзях хрыпела. І нічога не хацелася есьці. Якраз выдалася нішчымная пара, запусьцілася карова. Ні малака, ні мяса. Адна бульба і капуста. Памятаю, бацька з маці раніцою гавораць: мусіць трэба зарэзаць авечку, бо Васька не паправіцца, нічога ня есьць... А я аж спалохаўся, бо любіў тую авечачку (было іх усяго дзеве). Кажу: ня трэба рэзаць, я папраўлюся.

Авечку не зарэзалі, але Васька папраўляўся дужа паволі, ледзь-ледзь. Мама плакала, яна ўжо пахавала гады тры таму старэйшую дачку, Антаніну, што памерла таксама праз прастуду. Памятаю, ляжала 16-гадовая дзяўчынка на сталі ў вячальным строі (што маці некалі ўбіралася на вячаньне), і мяне дужа дзівіла тое ўбраньне. Усе плакалі. А я ня плакаў – быў малы і не разумеў, што такое сьмерць.

6.

Вялікае сьвята здаралася ў школе, калі раптам абвяшчалі, што пасья трэцяга ўроку будзе кіно. На жаль, тое выдаралася рэдка, можа, раз у чвэрць, і разам для ўсёй школы. Бы мурашнік, вясёлыя і дурасьлівыя, мы высыпалі на двор, дзе строіліся ў калону і з настаўнікамі, радасныя і ажыўленыя, кіравалі ў ДСК (Дом сацкультуры). Ужо ўсе ведалі, якое будзе кіно (пра вайну пераважна), расаджваліся на лаўках і чакалі, калі выключыцца сьвятло і застрыкоча апарат. Пачатак фільму зачароўваў, усе заміралі, хапаючы зрокам цітры. У нямых фільмах гэтых цітраў было шмат. Трэба было пасыпяваць іх чытаць і глядзець за падзеямі. Фільмы ўсе падабаліся, тады не выпадала “кепскіх” фільмаў. Ідучы дахаты, абмяркоўвалі, спрачаліся. Уночы некаторыя моманты сьніліся – кіно працягвалася.

Тады як я хварэў, якраз паказвалі “Чапаеў”, і я яго прапусьціў. Шкадаваў шмат год, то была найбольшая, можа, крыўда школьных гадоў. Але хто вінаваты? Такі выдарыўся лёс.

Часам, хоць і рэдка (мабыць, яшчэ да калгасаў), кіно прывозілі і ў вёску. Між вокнаў нацягвалі белую палатніну, прыносілі лаўкі. Між імі ў парозе ставілі апарат з двума коламі, да лаўкі прыладжвалі дынаму, якую па чарзе круцілі маладыя малыцы. Малышня ўпекат клалася пад экранам і ўпівалася ў яго позіркамі. Стужка нярэдка рвалася, кінамеханікі там поркаліся, абразалі, клеілі. Абрэзкі кідалі

на падлогу, і дзятва іх хапала. Пасьля мы разгляदвалі іх на сьвятло, тое было ня менш цікава, чым увесь фільм цалкам.

7.

Позьняй восеньню з пятага класа езьдзілі ў Вушачу на зьлёт ударнікаў. Ехалі ўтрох з настаўнікам Жырковым на фурманцы. Было сьцюдзёна (ці не з таго і захварэў), добра прамёрз. Настаўнік з жалем глядзеў на мяне і суцяшаў: я таксама некалі ехаў у горад во ў такой рудой сьвітцы... У Вушачы нас прэміявалі – Сьвярдлова Мэра – фотаапаратам, а нас з яшчэ адным вучнем – каляровымі алоўкамі ў прыгожым пенале.

Тое было маё першае падарожжа за межы вёскі і Кубліцкай школы.

Другое сталася ўлетку, як ехаў у піянерлагер у Стайкі. Стайкі былі пад Лепелем, лагер – у вясковай школе. Мне казалі яшчэ вясной, што паеду туды, і я чакаў месяц ці болей. Урэшце сабралі ў Кублічах вучняў шэсьць, у тым ліку мяне і знаёмага ўжо вучня з старэйшага класа Мэра Сьвярдлова. Да Вушачы везьлі фурманкай, а адтуль да Лепеля – грузавіком. Дарога дужа прыгожая – лес, азёры, і вецярок у твар. Тое ўражвала.

Лагер ня надта спадабаўся – арганізаванасьць, лінейкі, фіззарадкі. Чытаць было што, але на тое не было часу – скрозь мерапрыемствы. Затое кармілі добра. Пасьля вясковай галадоўкі мы ўсе елі кашу з хлебам, над чым пасьміхаліся “гарадскія”, і мне было сорамна. Чамусьці ня памятаю вялікай радасьці ад таго лагэру, якога я так чакаў. Хіба дарога – туды. Якая была назад – не запомнілася.

8.

Вялікі клопат для бацькоў (дый для нас) была апратка і абутак. Асабліва апошні. Зімой, бывала, на золаку спіно і чую, як бацька калупаецца над маімі башмакамі – зашывае, падбівае – рамантуе. Калі зусім не было як рамантаваць, ягоны сын надзяваў калодкі або апоркі, што надта сарамліва яго. Але інакш не выпадала. Тое ж і з вопраткай. Новую кашулю ці штаны пашыць не было з чаго – у крамах не прадавалася, а свайго (зрэбнага) наткаць было немагчыма – лён увесь забірала дзяржава. Памятаю, аднойчы пад восень мама пашыла мне новую сарочку з дзьвюх белых (у кропачку) жаночых хусьцін з абрэзанымі шлячкамі. Але ў адным месцы шлячок вылез і стаўся для мяне сарамлівай пакутай.

У сёмым класе маці справіла мне пінжак, які пашыла яе сяброўка ў Кублічах Рыва (Рывітка). Для таго трэба было астрыгчы авечак, расчасаць воўну (часалі ў Кублічах мы з мамай). Я круціў часальную машыну. Пасьля мама прала, а затым фарбавала ніткі і ткала – кросны былі здаўна, толькі стаялі бяз справы пад сьцяной. У тым пінжаку я хадзіў два гады ў школу, фатаграфавалася на пашпарт. І зьняў толькі, як той прадрэўся – на локцях пераважна.

9.

У інтэрнаце мастацкага вучылішча былі толькі матрацы з ваты – камячыстыя і нязручныя, на іх і спалі. Коўдры трэба было прывезьці з дому, і я прывёз стракатую коўдрачку, вынятую маці з куфра як самую каштоўную. Тканая яна была нахштат крыжыкаў – белае з чорным, і мае злыя сябры адразу ўбачылі ў ёй штось папоўскае. Ад іхніх папрокаў мне было сорамна, і я накрываўся коўдрай толькі ў сьцюжу, зьверху яшчэ клаў тужурку. Тужурка тая дасталася мне ад першага мужа мамы, які ў рэвалюцыю прыехаў з Курляндзі, прывёз самыя каштоўныя рэчы (тужурку, залачоныя запанкі для кашулі, цэлулоідныя каўнерыкі і манжэты), склаў у куфар. І паехаў у Пецярбург, дзе і прапаў. Мама чакала яго ці ня год пяць, а пасьля, схадзіўшы пешшу на паклон да Ефрасіньні Полацкай, выйшла замуж за суседа-ўдаўца Уладзімера.

10.

У скульптурным класе мастацкага вучылішча гліну для лепкі аднекуль прывозілі, а фарбы для малявання трэба было купіць. Пакуль што мы абыходзіліся акварэлью, бо масляных фарбаў, пра якія ўсе марылі, набыць маглі хіба некаторыя. У нас маслам працаваў хлопец з Азербайджану (пасыя і яшчэ адзін), астатнія толькі пазіралі, як ён ліха “кладзе мазкі”. Мы ж ашчадна размазвалі акварэлью на невялікіх аркушах таўставатай паперы.

А пасыя, як адмянілі стыпендыю, ня стала за што купіць і акварэлі. Найлепшы гатунак з яе лічыўся “мядовы”, і ён быў даволі дарагі.

11.

Горад вабіў, цікавіў, часам захапляў сельскага жыхара будынкамі і вітрынамі. Часам заходзіў у сабор, дзе абразоў ужо не было, а з вышыні гайдаўся знакаміты маятнік Фуко – як доказ таго, што Бога няма і зямля круціцца. Іншыя саборы пад той час ужо паўзрывалі. Заўжды галодных студэнтаў, аднак, найбольш вабілі сталоўкі, паткнуцца ў якія патрэбна была адвага. Найперш – чыстыя абрусы. Зноў жа афіцыянткі ў белых фартушках. Неяк яны дужа прыдзірліва аглядалі нас, сарамлівых падлеткаў, прымалі з усмешкай наш сарамлівы “заказ”. *Заказ быў болей чым сьціплы: каша (тхионная ці пярловая) з лыжачкай масла наверх, 200 грамаў хлеба і чай. Каша каштавала 60 кап. Наедак з яе порцыі для нас быў ніякі. Калі са стыпендыі мы замаўлялі па дзве порцыі, і то было мала**.

У асноўным харчаваліся хлебам з кіпятнем – па бохану на дзень. Тое каштавала 1 рубель. Адноўчы, як жылі на Смаленскім базары, падрабілі пару рублёў: намалювалі акварэлью, добра пацерлі (бы старая паперка), і прадаўшыца не заўважыла. Але толькі адноўчы. Болей не адважыліся, ды і хутка атрымалі стыпендыю.

12.

Сяло было вялікае (дзіўна, забыў яго назву), на поўдзень ад ст. Салтыкоўка. Калгас, здаецца, меў назву “Камінтэрн”. Мы з Лёшкам Арловым жылі недалёка адзін ад аднаго, але спатыкаліся рэдка – тое ў нашых гаспадароў не было прынята. Я ўвесь дзень, зьездзіўшы зранку ў стэп і прывёзшы мерзлага будыльля, сядзеў дома. Рабіць не было чаго, чытаць таксама. Гаспадары амаль не размаўлялі між сабой (нявестка варагавала з сьвякроўю), гаспадар быў на працы. Але была малая, гадоў шэсьць дзяўчынка, – мілае, прыхільнае стварэньне, якая не адыходзіла ад мяне цэлы дзень, патрабуючы што-небудзь распавядаць. Я распавёў ёй усе казкі, што ведаў, распавёў пра Беларусь з яе лясамі, птушкамі і зьвярамі. Але таго было мала. Гады неяк дастаўшы ў суседзяў таўсты том акадэміка Тарле – пра Напалеона, пачаў ёй чытаць. Наўздзіў, яна слухала, і мне была палёгка.

13.

У Аткарску, школе чыгуначнікаў, тое сьпякотнае лета міналася на чыгунцы, у працы, да якой дабіраліся пехатой, па шпалах. Часам заходзілі кіламетраў за дзёсяць, адтуль – на абед, і зьвечара дадому. Ля ракі Мядзведзіцы пад кустамі чуўся піск марзянкі – то трэніраваліся дзяўчаты-связісткі. Ля іх праходжваліся іхнія настаўнікі – афіцэры. У жніўні ў войска мяне праводзіла адна маладая жанчынка, што рабіла ў школе. Яна дужа шкадавала мяне. Казала, толькі вясной праводзіла брата, гэткага, як я, і ўжо праз месяц атрымала “пахаронку” – з-пад Сталінграду. У мяне не было хатняга адрасу, дык яна сказала, каб я запісаў яе

* Пазначанае курсівам тут і ніжэй у рукапісным тэксьце выкрэсьлена.

адрас у Аткарску. Я абяцаў... Але пасья падумаў: нашто? Мала ёй братавай “пахаронкі”?

14.

Запасны полк у Тацішчаве нагадаў мурашнік і быў увесь у зямлі. Тысячы салдатаў жылі ў зямлянках, вучыліся побач у полі. Дысцыпліна была жалезная, камандзіры – яшчэ цімашэнкаўска-варашылаўскай школы – ад сяржантаў да палкоўнікаў. Муштравалі звычайна строем: шагістыка, поўзаньне, акованьне. І пастаянны пераклічкі, праверкі, – каб не дызерціравалі. Але было і зьнікалі – учора быў, а сёння няма. І ніхто ня ведае, куды дзеўся.

Вінтовак нам там не давалі, былі толькі вучэбныя, якія мы вучыліся разьбіраць і зьбіраць. Скардзіцца на ўмовы забаранялася, на самадурства камандзіраў таксама. Палітрукі сачылі за дысцыплінай і рабілі палітінфармацыі аб становішчы на франтах. Асабліва на Доне, дзе фронт ужо быў прарваны, і немцы перлі на Сталінград.

Там шмат было мясцовых, землякоў, саратаўскіх. Толькі мы з Лёшкам пачуваліся чужымі. Але хутка нас разлучылі: мяне – у Саратаў, Лёшку – у Вольск. Больш я яго ня бачыў. І нічога пра яго ня чуў. Па ўсёй верагоднасьці, прычына таму – усё Сталінград. У Саратаве я затрымаўся, а Лёшка ў Вольску – наўрад.

15.

Першая бульбачка.

Добра нагаладаўшыся за лета (бязхлебца і бязбульбца), дачакаліся нарэшце пары, калі падрасла бульбачка.

Тое было пасья Спаса, але яшчэ да школы. Мама даўно ўжо прыгледзела баразэнку каля раўка, дзе бульбачка павінна быць найлепшая. Калівы тое падказалі, а вока ў мамы на гэты кошт было беспамылковае. Мама ўзяла кошык, а я рыдлёўку. І праўда, першае ж каліва выцягнула на карэньні колькі ня дужа яшчэ вялікіх, але спрытнейшых чырванаватых бульбінаў, якія мама ашчадна паклала ў стары, прадраны кошык. Я капануў колькі разоў рыхлую зямлю, пасья рукамі добра пашарыў у ёй і знайшоў яшчэ з пяток бульбінаў. Тое ж зрабілі з суседнім кузьцікам. Праўда, пад ім было менш, я хацеў капануць і яшчэ колькі кустоў, але мама запрацівелася – кажа, хай яшчэ падрасуць. Нам, можа, хопіць.

Прынеслі кошык на падворак, сястра Валя адразу ўзялася скабліць бульбачку – ашчадка, каб не саскрэбьці лішняе. Шасьцігадовы Міколка заклапаціўся пра цяпельца, каб было хворасту і колькі палак дроў. Цяпельца ладзілі ў мураве каля вуліцы, дзе было чысьцей, чым у глыбіні падворку ля хлёўчука. Для таго паклалі тры пляскатыя камяні і разам з братам разьдзьмулі агеньчык. Мама хутка паставіла чыгунок, ня самы вялікі – меншы, даверху накладзены невялічкай яшчэ, ружаватай, з вочкамі бульбачкай. Зверху прыкрыла накрывкай. Варыся, бульбачка.

Мы сядзелі па-над цяпельцам, якое дыміла, Валя ўсё круцілася, адварочвалася ад дыму. А Міколка падкладваў і папраўляў палкі. Аднаго разу ледзьве не перакуліў чыгунок, і мама спалохалася, – не чапай, дай я. Мы чакалі, калі закіпіць.

Але во і закіпела, кіпень трохі зьбег цераз бераг чыгунка, засіпеў на вугольлі. Цяпер трэба было падкладваць менш. “Ужо зварылася?” – нецярыліва пытаўся Міколка. Мама сказала, што сьвежая бульбачка варыцца доўга, тое ж – ня ў печы. Так яна варылася, і праўда, даўгавата, але мама не сьпяшалася адцэдзваць – яна чакала бацьку. Бацька з мужчынамі быў у полі, павінен быў неўзабаве прыйсьці, і мы рыхтавалі яму вячэру. Мама ўжо прынесла гарлачык кіслага малака, ну а хлеба... Хлеба няма. Будзе сьвежая бульбачка замест хлеба.

– Татуля ідзе! – радасна паведаміла Валя. І праўда, з-за рога хаты на падворак

стомленай хадой увайшоў бацька. Згледзеўшы цяпельца і сваю сямейку вакол, сумна ўсміхнуўся.

– Во, ужо і бульбачка! Дык памью рукі.

Дужа нецярпелася хутчэй пакаштаваць сьвежай, з дымам, цьвердаватай, даўно чаканай бульбачкі.

– Ну цяпер не памрэм, – казаў бацька, прысаджваючыся на ўслончык. – Калі дажыліся да бульбачкі...

І цяжка самотна ўздыхаў.

16.

Страты былі аграмадныя, кулямётным агнём у стэпу выбівалі роты за колькі гадзін. Падалі забітыя, не ўставалі параненыя. Кідацца, ратаваць каго было нельга – тое была справа санінструктараў. Яны ж клапаціліся, каб адвезці параненых у тыл (вядома, цяжкіх, лёгкапараненых выбіраліся з-пад агню самі). Нельга было пакінуць ланцуг, каб уратаваць каго, калі нават з сяброў – тое ўважалі як спробу ўхіліцца ад бою. Цяжкапараненых сыходзілі крывёю і гінулі дзе-небудзь у кукурузе. Лёгкапараненых, калі марудзілі ці не маглі хутка выбрацца, апыналіся параненымі другі раз ці наогул забітыя. Мой сяржант, паранены ў нагу, перад адпраўкай у тыл хацеў закурць і счакаў, пакуль ягоны баец прынясе яму цыгарку, ды атрымаў кулю ў живот. Ня ведаю, ці давезлі яго да санчасці.

Хаваць забітых нам не даводзілася, забітых звычайна пакідалі на тым месцы, дзе іх забіла. Не было калі і не было як пад агнём з імі валэндацца. Старэйшыя камандзіры ўсё гналі “Уперад!”. Хавалі ў тыле адмыслова створаныя для таго “пахаронныя каманды”. Яны капалі брацкія магілы, сыцягвалі трупы. Распаналі іх, збіралі зброю. І закопвалі. Забітых улівалі ў штабе, складалі сьпісы. Але тое зусім ня значыць, што ў магілах ляжаць паводле сьпісу. Часам магло быць, што ляжаць зусім іншыя.

Ад бяссоння і стомы стан увесь час быў блізкі да поўнай абьякавасыці. Пад агнём не хацелася акапвацца ці хавацца. Заб’е – ну і чорт з ім. Абы хутчэй, менш пакутваць. Куды болей, чым страх, дацінала сьцюжа. У стэпу, ноччу. Заснуць, аднак, не было як, – мароз змушаў калаціцца, дрыжэць, стукаць нагамі. Хоць бы лежачы ў сьнезе. Той стан перапынялі толькі каманды ды мацюкі камандзіраў. Ды калі блізкі, ва ўпор, абстрэл. Ці мінамётны агонь. Тады на кароткі час ахопліваў спалох. А затым – зноў стома і абьякавасыць да ўсяго.

17.

Напачатку перабудовы пісьменьнікі сталі часьцей выязджаць за мяжу – на розныя кангрэсы, канферэнцыі, сустрэчы, вядома ж, па запрашэньні таго боку і за ягоны кошт. Уласнага кошту звычайна мелі 30 % сутачных, што складала такую драбязу, з якой было сорамна зайсьці дзе ў кавярню. Неяк у Нямецчыну паехала вялікая пісьменьніцкая група, сярод якой быў і Адамовіч, што мяне дужа ўсьцешыла. Пасьля доўгага карантыну ў Менску. Саша пачуваўся вельмі спрыяльна за мяжой сярод маскоўскіх сяброў, заўжды быў у цэнтры ўвагі, распавядаў, спрачаўся, жартаваў. На паседжаньнях заўжды браў слова і гаварыў дужа разумна, гаспадары пранікаліся да яго павагай. Адноўчы, здаецца ў Кілі, выступаючы перад маладзёжнай аўдыторыяй, адказваў на пытаньні з залы. І на запыт пра тое, ці праўда, што ў Маскве моладзь не злоўжывае наркотыкамі, а болей чытае кніжкі, сказаў, што справа палягае ў тым, што чытаць. Часам лепш не чытаць, а займацца чым весялейшым, бо кніжкі ў нас большынёй належаць да сацрэалізму. А на пытаньні адной феміністкі сказаў, што ён ня можа падтрымаць фемінізм, бо чуў, што маладая феміністка, калі ёй уступілі праход у дзьвярох,

прайшла першай, але павярнулася і ляснула па шчацэ таго, хто ёй уступіў. Бо яна за раўнапраўе, а тая ўступка – ёсьць прыніжэньне жанчыны.

У зале ўсчаўся гвалт, феміністкі паўскоквалі з месцаў, кінуліся да сцэны, мы з Адамовічам змушаны былі ратавацца праз чорны ход, і да самага гатэлю за намі беглі раз’ятраныя жанчыны ды іхнія мужчыны. У гатэлі я сказаў Адамовічу, што болей з ім не пайду на гэтыя шоу, бо не хачу прыносіць сябе ў ахвяру гэткае публіцы.

18.

Недзе па гэтым часе ў часопісе “Маладосць” зьявілася новая аповесьць яе рэдактара Аляксея Кулакоўскага пад назовам “Дабрасельцы”. Твор гэты быў вельмі рэалістычны ў сваім паказе існаваньня беларускай вёскі ў пасляваенны перыяд. Ва ўсякім выпадку, паводле праўдзівасьці нічога падобнага да яго ў нас не было. Але менавіта тым аповесьць і напалохала партыйнае кіраўніцтва, якое хутка паказала сваю ўладу. У партыйных газетах зьявіліся разгромныя артыкулы на аповесьць, рэдактар быў зняты з пасады. Адноўчы, будучы ў Менску, мы з Карпюком вырашылі зайсьці да яго, каб выказаць сваё захапленне творам і паспачуваць. Памятаю, Кулакоўскі быў у сваім кабінэце (час быў на сконе дня), Карпюк яму сказаў, што мы думаем, і раптам Кулакоўскі стаў абвяргаць нашу ацэнку, сказаў, што ідэя аповесьці памылковая, што ён шкадуе, што яе напісаў, бо ён – шчыры камуніст і прагне ва ўсім памагаць партыі.

Мы з Карпюком выйшлі ад яго, бы зьейшы мыла, і Карпюк доўга пляваўся ўсю дарогу – называецца, паспачувалі. Ён нават не падзякаваў нам.

19.

Улетку на Пятроўскім лузе бабы зграбалі сена. Надвячоркам ля мастка спынілася райкомаўская эмка, з якой вылез нейкі чын у пінжаку. Ён загадаў брыгадзіру дзядзьку Антону сабраць баб да кучы.

Хутка ўсе і сабраліся на скрытным прылесным пагорку, пасталі, зморана абapersшыся на граблі. Рабкомавец разгарнуў газету і пачаў чытаць. У войску арудавала група шкоднікаў і шпіёнаў на чале з маршалам Тухачэўскім ды іншымі. Яны трупілі чырвонаармейцаў, падсыпалі ім у харч бітае шкло, выдавалі замежнікам вайсковыя сакрэты. Вярхоўная калегія Вайсковага трыбуналу прысудзіла іх да расстрэлу, і ўчора прыговор быў выкананы. Слаўныя савецкія чэкісты не спудавалі і на гэты раз.

Бабы плакалі – гэта ж трэба, такія падлюгі. “Добра, што іх выкрылі, а то майму малодшаму ўвосені прызвацца, далі бог атрупілі б”, – плакала ад радасьці адна баба з Слагодкі. “Аняго ж, – пагаджалася другая. – Ці ім шкода нашых хлопцаў. Зьвяругі такія”.

Брыгадзір Антон зацята маўчаў. Невядома, што было ў яго ў думках. Але ён быў разумны мужык, і мы, дзеці, неяк паважалі яго. Толькі чаго ён маўчаў, – тады было нам невядома.

20.

Мы з Тавакіным брылі па гразкай, раскіслай, ліпкай ад чарназёму веснавой дарозе, і мой спадарожнік ужо ня лаяўся. Ягонья ногі ў валёнках былі наскрозь мокрыя. Побач брыло нямала гэтых жа салдатаў і афіцэраў у валёнках, і я можа ўпершыню парадаваўся ад свае выгоды – у мяне былі боты. Напачатку зімы, ужо ў маразы, у батальён прывезьлі валёнкі, але не на ўсіх, – усім, як заўжды, не хапіла. Камандзір роты ўзяў, а мне старшыня сказаў – потым, як падвезуць. Болей, аднак, не падвезьлі, і я застаўся ў ботах. У шпіталі тыя не заміналі, а цяпер дык былі ў самы раз.

21.

Утрох – Аксёнаў, Марцынкявічус і я – пайшлі на шпацыр у бок сабора сьв. Пятра. Тут трапляла шмат сьвятароў у чорным, цікава было бачыць групы маладых манахак у чорна-белых касынках. На вуліцах у невялікіх шапіках прадавалі рознае царкоўнае начыньне – крыжыкі, распяцьце, пацеркі. Мы вырашылі набыць біблію. У нас жа ў Саюзе дабыць яе не было як, мо тут можна. Зайшлі ў адзін шапік з рэлігійнай літаратурай, папыталі – каб на рускай мове. На рускай мове блізка не аказалася, служба пайшоў некуды шукаць. Мы чакалі. Урэшце ён прынёс – на жоўтай паперы, у мяккай вокладцы. Але па-ўкраінску. Хлопцы адмовіліся купляць, а я ўзяў – была рызыка правезьці цераз мяжу (то ж лічылася недазволенай літаратурай), але рызыкнуў. І пасья чытаў сьв. пісаньне па-ўкраінску, вучыў украінскую мову і божае слова па ёй.

22.

Аднойчы позьняй восеньню ехаў у Нямецчыну на нейкую імпрэзу Евангельскай царквы. На бяду якраз у той час забаставалі нямецкія чыгуначнікі. Наш цягнік, не дайшоўшы да польска-нямецкай мяжы, спыніўся на нейкай непрыкметнай станцыі. Правадніца сказала: далей не паедзем. Сьвятло ў вагоне адключылі, ацяпленне таксама. Пасажыры пачалі разбрыдацца, шукаць які іншы транспарт. Я сядзеў адзін у сьцюдзёным купэ і ня ведаў, што рабіць. Так мінула, можа, гадзіны дзьве. І раптам чую знаёмы голас: “Где ест Васіль Быкаў?”. То ж мой Крыстаф! І адкуль ён узьяўся на гэтай польскай станцыі? Аказваецца, прыехаў па мяне з Берліна. Мы абняліся, я быў здзіўлены і бясконца абрадаваны. Узялі яшчэ аднаго пасажыра – ленынградскага навукоўцу, забытага, як і я, на пад’ездах да Нямецчыны. І паехалі.

У Франкфурце на Одэры падхапілі яшчэ адну пасажырку, маю зямлячку Людмілу Корбут, якая чакала Крыстафа. З таго часу яна надоўга стала маёю з жонкаю сяброўкай. Жыла ў Берліне, добра валодала нямецкай, хадзіла з намі ў эміграцыйнае ведамства, памагала пісаць розныя анкеты. Затым прыязджала да нас у Віперсдорф, дзе мы жылі, у Копенік. У самой лёс склаўся ня надта шчасліва, але яна ахвотна памагала іншым. Як і яе нямецкі сябра Крыстаф – наш агульны найлепшы таварыш.

23.

Першага жывога пісьменьніка-празаіка я пабачыў у Гародні, то быў Піліп Пястрак.

Неяк будучы на Савецкай, згледзеў, як пажылы чалавек у саламяным капелюшы штось прыпыніўся на ходніку і азіраецца. Пры тым з замілаваньнем вымаўляе адно толькі слова “кошык”. Сапраўды, непадалёк пераходзіць вуліцу вясковае кабета з пустым лазовым кошыкам. У тым чалавеку я пазнаў знакамитага на той час пісьменьніка Піліпа Пестрака.

То быў ці не апошні з арыгіналаў – заходнебеларускіх пісьменьнікаў-камуністаў, шмат год сядзеў у Гродзенскай турме, дзе, дарэчы, студыяваў марксізм, выходзіўшы як пралетарскі рэвалюцыянер. Им ён і застаўся на ўсё жыцьцё.

Аднойчы, у час чарговае дэкады беларускай літаратуры група беларускіх пісьменьнікаў езьдзіла па раёнах, дзе іх вадзілі па жывёлагадоўчых комплексах, паказвалі новыя сіласныя вежы. Як група ў белых халатах пайшла ў чарговы сьвінарнік, Піліп Сямёнавіч прытрымаў мяне за крысо – што, ты не нанюхаўся гаўна? Пойдзем у аўтобус.

Мы зайшлі ў пусты аўтобус, і Піліп Сямёнавіч адразу выпаліў: парадку ня будзе. – Чаму? – Бо ўладу захапілі ворагі. – Якія ворагі? – Класавыя.

Пястрак памаўчаў. – У гэтага ж І. было аж 80 гектараў зямлі. А ў Б. – 40. А ў вашага Карпока – 30. Во яны і кіруюць. Да чаго дакіруюцца...

Гэта быў даўні пункцік Піліпа Сямёнавіча. А ўвогуле ён быў чалавек прыстойны, нават чалавечны. На пісьменьніцкіх мерапрыемствах заўсёды выступаў у абарону слабых і пакрыўджаных. Ня ладзіў з начальствам. Любіў Барадуліна – можа, ня так за вершы, як за ягоную апалітычнасьць. У паездку заўжды выпраўляўся з старым пацертым партфелікам, з якога, як толькі займаў месца ў купэ, выстаўляў бутэльку, клаў ладны шмат сала, пару цыбулінаў. І пачынаў пачостку з размовай. Калі здаралася наведаць рэстаран, замаўляў гарэлку на вагу – але не па 200 грамаў, а адразу на ўсіх – 800. Заўжды плаціў сам.

Ягоны канфлікт з уладамі пачаўся ў 39-м. Адразу пасья вызваленьня з Гродзенскай турмы Пястрак кінуўся ствараць рэвалюцыйны камітэт, каб помсьціць палякам. Але чырвонаармейцы прывезлі ў Горадню свой рэўком, а шматгадоваму вязню сказалі – асадзі назад. Ён, натуральна, пакрыўдзіўся, ды стрываў. Пасья яшчэ шмат разоў крыўдзіўся, бо яго асаджвалі ўсё ніжэй і ніжэй. Памёр ён на адзіноце, ці ня ўсімі забыты, аўтарам ці не аднаго, хоць і таўстога, раману “Сустрэнемся на барыкадах”.

23[-а]

Апроч класікі, у гэтую пару давялося прачытаць некалькі кніжак, якія так ці інакш штось закрунулі ў дзіцячай душы і засталіся ў памяці. То выпадковыя кніжкі, часам малавядомых аўтараў. Прачытаў і доўга ня мог забыць ваеннага трагізму кніжкі “У якуцкай тайзе” І. Строда. Або “Ад’ютант генерала Май-Маеўскага” – гэтую прадчечу шмат якіх наступных “шпіёнскіх” ці “разведчыцкіх” кніжак пазьнейшых часоў. “Сіўцоў вразак” Асоргіна раскрыў вочы на пасьярэвалюцыйны час у Маскве. Вядома ж, жахлівы час, убачаны, аднак, з пазіцыяй трохі інакшых, чым мы звычайна сустракалі ў савецкай літаратуры. Гэта была літаратура 20-х гадоў, творы “папутчыкаў”, а не пісьменьнікаў-камуністых. З беларускіх у гэтым шэрагу помняцца “Прысады” М. Зарэцкага ды хіба “Спалох на загонах” П. Галавача. Асабліва фінал гэтай хрэстаматыйнай аповесці.

24.

Маладыя ў войску, тым болей на фронце былі пад уздзеяннем магіі зброі, асабліва стралковай. Нашыя “драгункі”(ня кажучы ўжо пра “СВТ”) нікому не падабаліся. Кожны баец пры выпадку наравіў замяніць гэтую даўжэзную няўкладу на які карабін ці трафейную нямецкую. Таксама як і аўтамат ППШ, – праслаўлены (як і ўся наша зброя, прапагандай), ды няўкладны. Канешне, нямецкі “Шмайсер” быў ва ўсіх адносінах лепшы, але яго трэба было “дастаць”. Як і патроны да яго. Зноў жа, на тую замену дужа коса глядзела начальства, магло ўгледзець у тым палітыку. Прасьцей было з пісталетамі – ня так кідаліся ў вочы. Я першай парой абыходзіўся без ТТ, які належыў, але які не далі, у пяхоце меў ППШ, таго было даволі. Але пасья набыў “парабелум”, які доўга ў мяне быў на дзязе. Праўда, як сталі ў абарону ў Малдавіі, ня стала нямецкіх патронаў, дык я, калі была патрэба, страляў з яго нашымі, ад ППШ – яны падыходзілі, хаця білі карацей, чым нямецкія. Пасья атрымаў ТТ, а “парабелум” замяніў на “Вальтэр” – так і хадзіў з двума пісталетамі на дзязе. Толькі ў шпіталі застаўся бяз зброі, за што ледзьве ня трапіў пад расстрэл заградатраду на Дунайскай пераправе ў Венгрыі.

Страляць з пісталета ў жывога немца, на шчасьце, не давялося, у аўтаматчыках страляў з аўтамата – на адлегласці, па тых, што ўцякалі, аднойчы – што атакавалі. Быў бой у траншэях, які апісаны мной у “Яго батальёне”, але там болей за ППШ ішлі ў ход гранаты – свае “лімонкі” і нямецкія “яйкі”.

24-а

А. Карпюк, як распавядаў, трапіў на фронт праз той самы “Вальтэр”, якім абзавёўся перад вызваленнем у 44[-м] г. Як і шмат якіх партызанскіх начальнікаў, яго на фронт ня бралі, *пакідалі для аднаўленьня савецкай улады ў Заходняй Беларусі*. Але казалі: пісталет трэба здаць. Перад разьвітаньнем са сваім “Вальтэрам” Аляксей пайшоў у гумно і прыцэліўся ў сучок у сьцяне. І якраз трапіў. Шкада яму стала такі дакладны пісталет, і ён не наважыўся разьвітацца з ім. Лепш пайшоў на фронт.

А там яшчэ на фарміроўцы “Вальтэр” яго адабралі начальнікі. Хутка чырвонаармеец Карпюк атрымаў кулю ў плячо, а затым асколак у лёгкія, тады ўжо стала не да пісталетаў.

25.

Адліжнай парой пачалі зрэдку выходзіць (у Маскве, вядома) кніжкі буржуазных аўтараў, у якіх тыя распавядалі пра свой літаратурны досвед. Памятаю, з захапленьнем чытаў Парандоўскага, спасьцігаў элементарныя, але такія важныя для пачаткоўца літаратурныя ісьціны. “Подводя итоги” С. Маэма ўспрымалася шмат кім як літаратурнае евангелье. У некаторай меры і “Залатая ружа” К. Паустоўскага. Гэта тое, што тады зрабілася даступным з вялікай скарбонкі на тэму літаратурнай кухні. Думалася, найперш трэба спасьцігнуць сакрэты майстэрства, дазнацца, як трэба пісаць, а ўжо пра што – другарадная справа. Пра што – цьвердзіць партыя, на кожным пленуме, зьездзе пра тое гамоняць нашыя славытыя мэтры – у Менску і ў Маскве, піша савецкая партыйная прэса. “Партыйная арганізацыя і партыйная літаратура” – во настольная кніга кожнага пісьменьніка, як даводзіў мне ў гатэльным нумары маскоўскі цэковец Мяленцеў пасля майго скандальнага выступу на зьездзе. А зусім не Бялінскі, якога я цытаваў. Для іх ужо і Бялінскі рабіўся аўтарам крамольным. Неўзабаве, аднак, евангельем стане знакамітая трылогія Леаніда Ільіча, якую вывучалі на ўсіх палітзанятках.

26.

Чытаў на Курылах мала, хіба газеты, якія прывозілі раз у месяц. А зімой, як сканчалася навігацыя, наогул нічога не прывозілі. Нават алкаголю. Па радыё ніколі нічога не было чуваць. Заходнія радыёстанцыі спрэс глушылі. Непадалёк ад маёй батарэі ля пасёлка Галаўніно тырчэлі антэны радыёперахопу, дзе круглыя суткі дзяжурылі афіцэры КДБ. З таго, што трапіла на востраў, добрае ўражаньне на мяне зрабіла аповесьць Э. Казакевіча “Двое в степи”. Гэта была новая старонка праўды пра нядаўнюю вайну, і дужа прыкра было чытаць, як неўзабаве яе пачалі граміць у літаратурнай і партыйнай прэсе. Таксама як і артыкул Памеранцава “Об искренности в литературе”. Гэты артыкул мне дужа спадабаўся, але прачытаўшы крытыку на яго, я зразумеў, што з праўдзівай літаратурай трэба пачакаць. Традыцый літаратурнага пагрому, распачатыя пасля вайны з Ахматавай і Зошчанкі, мабыць, ня хутка скончацца. Так думаў я тады, і, паслаўшы тры апавяданьні М. Лынькову, болей нічога не пісаў. Не было ахвоты.

27.

У час майго прыезду ў Зах[одні] Берлін наладжваліся сустрэчы з чытачамі. Неяк раз сустракаўся са студэнтамі Свабоднага універсітэту. У невялікім кафэ з дзюралевымі столікамі сабралася чалавек 50 моладзі. Сядзелі, пілі кола і піва. Я распавядаў, задавалі пытаньні. Што такое Беларусь, ніхто ня ведаў. Пыталіся, дзе яна? У Сібіры ці бліжэй. Адзін маладзён, дужа паддаўшы, палез да мяне з лаянкай: чаму вы ўвялі танкі ў Прагу? Я спрабаваў штось тлумачыць, але маладзён

не змаўкаў. Тады малады атлет з першага століка ўстаў і за каршэнь моўчкі выкінуў таго за дзьверы.

Як усё скончылася, я папытаўся, хто ён, гэты атлет. Аказалася, амерыканец з Аклахомы. Ён не за савецкія танкі, але ня любіць п'янтосаў і наркаманаў.

А ў другі раз, ужо ў гарадскім раёне Кройцберг, да мяне на сустрэчы падышоў стараваты, кульгавы ветэран, які на ламанай расейскай мове пытаўся, як жывуць цяпер беларусы ў Мазыры і Пухавічах. Аказваецца, ён ведае шмат якія гарады і вёскі ў нашай краіне, дзе добра нававаяўся. А нага? Нагу пакалечыла, як трапіў у палон, аперацью рабіла “артц-юда”. Кепска зрабіла, таму ён застаўся інвалідам на ўсё жыццё. Але ён не крыўдуе – ні на юдэ, ні на Гітлера, кожны рабіў сваю справу. Важна, каб прафесійна. На жаль, прафесійнасьці цяпер не стае шмат каму. Дзіўнаватая філасофія, падумаў я. Але чым займаецца цяпер шаноўны ветэран? – Цяпер на пенсіі, а да таго быў школьны настаўнік. Выкладаў матэматыку. У тым ліку і вышэйшую.

28.

Як пасья выявілася, што праблемы ў А. Суркова ўзьніклі ў Нідэрляндах пасья гісторыі з Пастэрнакам. Суркова абвінавацілі ў фальсіфікацыі і паклёпе на Нобелеўскага лаўрэата, і савецкае кіраўніцтва ініцыявала судовы працэс, каб яго апраўдаць. Але, здаецца, марна.

29.

Было і яшчэ прыкрае здарэньне, якое прычынілася да лёсу Геніюшаў. Тут праявіўся яго вялікасьць выпадак. Ці правіць ён сьветам, як казалі французы, я ня ўпэўнены, а ўжо лёсам чалавека – пэўна. У маім лёсе было нямала лёсавызначальных выпадкаў, але болей за іншыя ўражае выпадак з Іванам Пятровічам Геніюшам.

Іван Пятровіч – доктар, працаваў у Празе, быў далёкі ад палітыкі, якой болей займалася жонка Ларыса Антонаўна. Але, натуральна, будучы беларусам, належаў да беларускай абшчыны, якая часам наладжвала свае імпрэзы. Як пачалася вайна, ніхто з беларусаў, вядома, не шчыраваў за Гітлера, але і ўхіліцца ад нейкай хоць бы сімвалічнай падтрымкі таксама не выпадала. Праводзілі сход, на які сабралася трохі народу. А Іван Пятровіч спазьніўся і прыйшоў, як ужо ўсе былі сабраныя. Хітры Ермачэнка, які кіраваў абшчынай, спытаўся, хто будзе старшынёй сходу. І нехта падказаў: “А во Геніюш, усё роўна яму няма дзе сесьці, апроч як у прэзідыум”.

А як з ініцыятывы Ермачэнка прынялі славетную тэлеграму Гітлеру, спатрэбілася яе падпісаць. Каму? Вядома ж, старшыні сходу. Іван Пятровіч казаў, што ў той момант у яго пацягнула ўваччу. І было з чаго. Тая тэлеграма пасья вайны абыхлала старшыні сходу ў 8 гадоў Варкуты і да сьмерці абвінавачваньнем у прыслужніцтве Гітлеру.

30.

Калі-нікалі летняй парой наведваўся на радзіму, у мае Бычкі. Бацькі яшчэ былі жывыя, і на падыходзе яшчэ здалёку бачыў, як ля падворку чакае бацька, выглядаючы з-пад рукі ў бок Азевічавай гары. Сустрэўшы ў Слабодцы аўтобус, мае клумкі каціў на веласіпедзе Мікола, я з падлеткамі сынамі ішоў побач. Пасья частаваліся за агульным сталом, бацьку дужа карцела папытаць, як жыве сын у далёкім горадзе, дзе і ён некалі жыў – служыў у салдатах. Але сына вабіла не размова з бацькам, а – возера. Заўсёды, ужо ў дзень прыезду, шыбаваў сьцежкай цераз поле і кустоўе да свае заповітнае мэты – хоць на пару гадзін, а ўсё астатняе потым. Увечары бацька скажа, што трэба схадзіць да хроснай Барысіхі – каторы

год ляжыць старая, чакае сьмерці. Прыхапіўшы якую цукерыну ці хоць бы яблык, ішоў да хроснай, з гадзіну слухаў яе горкі расповед пра тое, як яна моліць Бога, каб той паслаў сьмерць. А ня шле. Жыла яна з нявесткай, унучкі вучыліся ў горадзе, сын прапаў на вайне. Кепска жылося маёй хроснай. І ня хутка яшчэ пачуў яе малітвы Гасподзь Бог.

Праз дзён колькі мама прасіла наведаць яе брата – дзядзьку Лявона, што жыў у Завулку. Дарога была праз поле і лес, каля возера Супонец. Дзядзька з працавітым сынам Антолем будаваў сядзібу (ранейшая згарэла ў вайну, сям’я доўга жыла ў асці). Дзядзька, як заўжды, лавіў рыбу ў навакольных азёрах, часам у добрае надвор’е браў з сабой і госьця. І тады я знаёміўся з дзядзькавым умельствам – ня тое, што маё. Рыба ў дзядзькі заўсёды лавілася, заўсёды была на сталае. Не заўсёды быў хлеб, нават бульба, а рыба была заўсёды – смажаная, вяленая, сушоная.

Неяк дзядзька Лявон расправёў [пра] выпадак, як злавіў шчуку з самаробнай блісню, якую ў яго адарвала шчука яшчэ за Пілсудскім – 20 гадоў таму. І памёр дзядзька Лявон ад рыбы – прастудзіўся на возеры.

А ягоны Антоля ўкінуўся ў пчолы. Колькі год усё на сядзібе гудзе ад пчолаў, ёсьць мёд, а можа і якая капейчына. Не з калгасу...

31.

У выніку буйнай кампаніі дэскрыптацыі твору Быкава аўтар пачаў атрымліваць шмат лістоў ад яго чытачоў. Пісалі з Беларусі, з Масквы, з Пецярбургу і нават з Сібіры і Далёкага Усходу. Аўтары былі самыя розныя – ад ветэранаў былой вайны да моладзі і студэнтаў. Значная балышыня пісьмаў была ў падтрымку пазіцыі аўтара, падзяка за праўду вайны. Тады ж праз лісты я пазнаёміўся з некаторымі пісьменьнікамі, што былі так бы мовіць “укушаныя вайной”, інваліды, якія самі пісалі пра яе. Гэта быў выдатны рускі пісьменьнік У. Тэндракоў, а таксама С. Круцілін, В. Ганчароў, [нечытэльная ўстаўка], Д. Гусараў з Пётраваўска. Яны дзякавалі мне і пісьмова ціснулі руку. Тады і пасыла такіх лістоў у мяне набраўся не адзін чамадан. Частку іх пазьней я спаліў на дачы, як пабачыў, што іх могуць украсьці, бо дужа цікавяцца пэўныя людзі. Але ўжо тады заўважыў, што ўсе лісты былі перлюстраваныя, што ня надта і ўтойвалася перлюстратарамі. Вядома, што папера савецкіх купэртаў была блага, і сыяды гарачага адпарваньня на другім баку былі відавочныя. Пры тым некаторыя з лістоў перлюстраваліся па некалькі разоў, у розных інстанцыях. Асабліва пашкуматанымі выглядалі лісты да бацькоў, у вёску. Падобна, іх адпарвалі ў Гародні, дзе я іх апускаў у скрынку, затым у Менску і, вядома ж, па месцы адрасату – усім трэба было ведаць, што піша Быкаў. Але я даўно ўжо не пісаў нічога падазронага, тым болей бацькам. Як, дарэчы, і яны мне, чые лісты былі ня лепшыя з выгляду. Калі трапіла якая бандэроль – кніга ці рукапіс, дык яна была бязьлітасна пашкуматаная (бы яе грыз сабака) і мела чорны паштовы штэмпель: “Поступила в поврежденном виде”.

Некаторыя лісты наогул не прыходзілі – мабыць, адразу ішлі ў “справу”. Тады ксераксаў яшчэ не было, а на перадрук органы ашчаджалі працу “кваліфікаваных машыністак”

32.

Тым хлебам і харчаваліся. Раніцою гаспадыня, старая буркатлівая яўрэйка, прыносіла чайнік кіпеню, якім запівалі хлеб – без заваркі і цукру. Зрэдчасу (у дні стыпендый) хадзілі ў сталючку ці чайную. Там болей вабіла порцыя пшоннай кашы (жоўценькая кучачка на талерцы з лыжкай таплёнага масла ў гняздзечку наверху). Замаўлялі, вядома, і хлеб – 200 грамаў. Ну і чай – з цукрам, які бялеў на дне шклянкі. Хлеба хацелася і болей, але болей да аднаго блюда (кашы) не давалі. Заўсёды хацелася есьці. А ў адным месцы (на пачатку вуліцы Гоголя) з сутарэння,

дзе быў нейкі кандытарскі цэх, так звабліва пахла цукеркамі, што часам мы праходзілі і вярталіся, – каб панюхаць яшчэ.

32-а

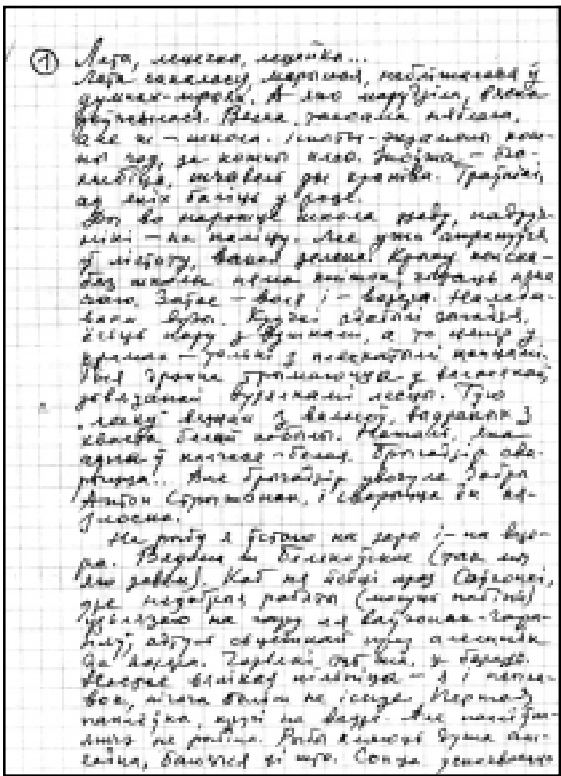
Зімой рыбацкай насалодай была лоўля корушкі. Пад вясну, як лёд у затоцы браўся трэшчынамі, у тыя шчыліны лезлі маленькія рыбка, якіх ня трэба было нічым прынаджаваць. Рыбакі проста рабілі кручкі з дроту і, устаўляючы іх у трэшчыны, тузалі рыбу на лёд. За гадзіну яе можна было нарыхтаваць вядро. Смажаная, яна была смачнейшая за ўсю марскую і акіянскую рыбу. Шкада, лавіць яе ў мяне не было часу, і я толькі назіраў за тым, седзячы ў сваім НП на абрыве.

33.

Той мой выступ не на жарт утрываюся ўлады. Минула трохи часу, і, як пасья стала вядома, старшыня тадышняга Камітэта дзяржбясьпекі СССР Ю. Андронаў дакладваў у ЦК КПСС: “Камітэт дзяржаўнай бясьпекі Беларусі мае звесткі аб нездаровых настроях беларускіх пісьменьнікаў – члена КПСС Карпюка і Быкава... Карпюк нелегальна распаўсюджвае сярод сваіх знаёмых усялякія паскілі ў выглядзе кнігі Гінзбург-Аксёнавай “Круты маршрут” і іншыя. Адмоўна ўздзейнічае на моладзь. Пад яго ўплывам студэнт Гродзенскага педінстытуту Малашэнка піша вершы, прасякнутыя песімізмам і ўпадніцтвам, некаторыя з іх утрымліваюць шкодны палітычны сэнс... Погляды Карпюка ў пэўнай ступені падзяляе Быкаў, аўтар тэндэнцыйнай аповесці “Мёртвым не баліць”... У цяперашні час да Быкава выказваюць інтарэс ідэалагічныя цэнтры ворага. Гэта відно, прынамсі, з перапіскі з ім супрацоўніка закрытага сектара “Народна-працоўнага саюза” (НПС), якая вядзе яго антысавецкую апрацоўку. З Быкавым устанавіў кантакт італьянец Поджы, які падазраецца ў прыналежнасці да спецорганаў ворага... Камітэт дзяржаўнай бясьпекі Беларусі з санкцыі ЦК кампартыі рэспублікі рыхтуе мерапрыемствы, накіраваныя на прадухіленне магчымых варожых акцый з боку названых асобаў”*

34.

Яшчэ на пачатку перабудовы мне спадабалася кніжка беларускага журналіста Аляксандра Лукашукі, да якой я напісаў невялічкую прадмоўку. З тае пары ў нас з аўтарам устанавілася добрае сяброўства, якое набыло характар сталага супрацоўніцтва, калі з цягам часу Аляксандр Лукашук стаў дырэктарам беларускай рэдакцыі радыё Свабода. Ён, як і мой калега па БНФ Сяргей Навумчык асабліва прычынлівы да майго лёсу, як я апынуўся за мяжой, пераехаў у Прагу. Ну але тое здарылася значна пасья.

* Цытата з дакладу падаецца па прыклеенай В. Быкавым газетнай выразцы.

35.

Невялічкая кніжка кіеўскага аўтара Міхаіла Тархомава “Мы расстраляны ў 42-м” неяк абышлася малазаўважанай у расейскім друку, а на мяне яна зрабіла вялікае ўражаньне, і я дужа блізка прыняў яе непадробны пафас жалю і гневу крывавай вайны.

35-а.

Нарэшце Вярхоўны Савет БССР заклапаціўся пра беларускую мову і, як заўжды, каб пахаваць праблему, стварыў камісію. Старшынём яе прызначылі Ніла Гілевіча, даўняга змагара за беларушчыну. Пачаліся доўгія паседжаньні, нудныя абмеркаваньні, калі адзін перад адным шматслоўна даказвалі, як неабходна беларусам іх родная мова. Тут не было разыходжаньняў і тады аднагалосна пераходзілі да канкрэтыкі. Мова дзяржустановаў, вышэйшай школы, выдавецтваў і літаратуры... Ну а мова кіруючай вызначаючай партыі? Тут калегі прыводзілі спрытны і загадзя падрыхтаваны аргумент: мова партыі – справа самой партыі, мы ня можам што-небудзь ёй дыктаваць. Дык вось, сказаў я аднойчы, пакуль камуністычная партыя Беларусі не пяройдзе на беларускую мову, ня будзе ў беларусаў ніякае роднае мовы. «Аднак загнуў!» — зьедліва кінуў Іван Чыгрынаў, тады дужа актыўны сакратар СП, які пры Лукашэнку атрымаў званьне Народнага.

Быў прыняты падрабязны і даволі мудрагелісты план беларусізацыі мовы, у аснове сваёй папулісцкі і безнадзейны. Тое асабліва стала відавочна, як на апошнім паседжаньні камісіі быў аб’яўлены парадак уводу ў дзеянне таго плану.

Рабілася зразумела, што пісаўся ён для адчэпнага, каб супакоіць «крыклівых» і асабліва БНФ, які на кожным мітынгі патрабаваў: мову!! Сапраўды, што карысьці ад плану, які прадугледжвае штосьці на дзесяць гадоў, г.з. нейкую меру па мове аднесці на канец стагодзьдзя. Я ім сказаў, што да канца тысячагодзьдзя можа так стацца, што нікога з нас ня будзе на сьвеце, хто будзе выконваць тое фантазёрства? Яно забудзецца гэтаксама, як і прозьвішчы яго складальнікаў. Так яно і сталася.

Пры ўладзе камуністаў нічога з таго плану не было і не магло быць рэалізавана, на краіне хутка абрушылася навала розных падзей, зрабілася не да мовы. Аж покуль зацяты Ніл Гілевіч, пакінуўшы СП, не стварыў ТБМ. Кульгаючы і буксуючы яно змагаецца ўсё за тое ж, за што змагаліся беларускія інтэлігенты з пачатку стагодзьдзя. Мабыць, сапраўды, як казалі разумныя людзі, мы зблыталі прыарытэты, запрагаем калёсы паперадзе каня. Ці не найперш трэба змагацца за незалежнасьць краіны, здабыўшы якую вельмі лёгка і проста будзе ўдзяржавіць беларускую мову. Інчай – марная барацьба, пусты намер. Хіба што імітацыя змаганьня без жаднай надзеі на колькі-небудзь прстойны вынік. Аднак тое, што было відавочна кожнаму незамутнёнаму позірку, не хацелі бачыць нашыя нацыянал-камуністы. Нават з ліку самых сумленных і самых разумных. Хіба што тая барацьба патрэбна была партыі, каб адцягнуць нацыянальна актыўныя (інтэлігенцкія) сілы ад радыкальных ідэяў БНФ і ўключыць іх у загадзя бесперспектыўную (і бясшкодную) барацьбу за мову. Але з кім барацьбу, калі партыя заўжды дэмагагічна стаяла за разьвіцьцё нацыянальнай мовы? Па сутнасьці з народамі, які, як кажуць ня хоча размаўляць па-беларуску, а хоча па-расейску. І тое – праўда. Бо навошта народу размаўляць на мове, якая далей як за выганам не ўжываецца? На якой не гавораць у горадзе, куды перасялілася моладзь, не гаворыць начальства. Расейская мова – здаўна мова начальства, і народ мкнецца разумець яе найперш, каб разумець ягоньня каманды. Бо не ўцяміўшы тыя каманды, лёгка атрымаць па карку, — як і ў акупацыю ад немцаў. А сьціміўшы, глядзі, — можна і самому

кімсьці пакамандаваць. Тым, хто ніжэй. Прамая выгада – гаварыць па-расейску. Тады і элемантарны сэнс для барацьбітоў за беларускую мову — пачынаць з начальства, з тагачаснай кіруючай партыі. Але ж як выступаць супраць партыі, да якой сам належыш? Яшчэ выключачь з яе шэрагаў... Адсюль і пачынаецца імітацыйная валтузьня.

Увогуле шкада. Бо сапраўды надарыўся пэўны момант, які быў бяздарна ўпушчаны. Камуністы тады пачалі болей дбаць пра сябе, сваю дужа няпэўную будучыню, праз год яны пагадзіліся на суверэнітэт, маглі б пагадзіцца і на мову. Хаця ўсё тое – ня болей чым марныя развагі. Як паказалі наступныя падзеі, беларуская кампартыя лепш прыняла ўласную сухотную сьмерць, чым родную мову...

36.

Шло вылучэньне кандыдатаў у Вярхоўны Савет БССР. Канчатковаму іх зацьверджаньню папярэдніла прыдзірлівая селекцыя-абмеркаваньне на т.зв. выбарчых сходах. Прадстаўнікі “грамадскасьці” падрабязна абмяркоўвалі ўсіх і “рэзалі” няўгодных. Уся справа была ў палітычнай арыентацыі кандыдатаў і падборы прадстаўнікоў.

У Дом культуры, што ля ст. метро “Маскоўская”, дзе змушаны былі трымаць “агледзіны” з тузін кандыдатаў, прыйшлі (вядома ж, арганізаваныя гаркамам) некалькі соцен спарцменаў з Інстытуту фізкультуры. Яны былі вельмі актыўныя, дружна галасавалі за кандыдатаў-камуністых і рэзалі інтэлігентаў. Тады яшчэ да выбарчага старту адхілілі многіх. Але напрыканцы, відаць, стаміліся – забалелі горлы выступаць як “за”, так і “супроць”. Адзін кандыдат, які доўга чакаў свае чаргі, меў прозьвішча на адну з апошніх літараў алфавіту, і сход на яго проста слаба адрэагаваў у сваім змоўніцкім адмаўленьні.

Тым кандыдатам апынуўся С. С. Шушкевіч, які з таго сходу зрабіў свой бліскучы палітычны старт.

37.

Ёсьць і яшчэ адна версія паходжаньня мае “пахаронкі”. Рэч у тым, што на тое поле пад Севярынкай наш полк не вярнуўся, начальства скіравала ягоную рэшту ў іншым кірунку. Забітыя заставаліся ў стэпу. Іх замяло сьнегам. І толькі як вясной сьнег растаяў, пачалі вытайваць трупы, якія сяляне крукамі звалоквалі да саней і везлі ў Севярынку. Ля аднаго з іх, мабыць, знайшлі маю палявую сумку з сякімі-такімі дакументамі і палічылі, што той “падсьнежнік” ёсьць Быкаў.

Пасьля ў Севярынцы на братняй магіле зрабілі нейкі помнік з некаторымі прозьвішчамі загіблых, сярод якіх апынуўся і я.

38.

У нашым жа перадку былі толькі бранябойныя і падкаліберныя, якімі тады не стралялі.

*Публікацыя Ірыны Быкавай.
Падрыхтоўка да друку Алеся Пашкевіча.*